

Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Varlığındaki Sovyet Etkisi

The Soviet Influence in New Uyghur and Uzbek Turkish Vocabulary

Yusuf ULUSOY

Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
Ankara, Türkiye

Ankara University, Institute of Social Sciences,
Department of Contemporary Turkish Dialects
and Literatures, Ankara, Türkiye

Geliş Tarihi/Received 08.07.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested 25.09.2024
Son Revizyon/Last Revision 30.09.2024
Kabul Tarihi/Accepted 24.10.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 20.11.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Yusuf Ulusoy
E-mail: ysufulusoy@gmail.com

Atıf: Ulusoy, Y. (2024). Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesinin söz varlığındaki Sovyet etkisi. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (6), 18-26.

Cite this article: Ulusoy, Y. (2024). The Soviet influence in New Uyghur and Uzbek Turkish vocabulary. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (6), 18-26.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
NonCommercial-NoDerivatives 4.0

Öz

Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesi, Türk diyalektleri arasında Güney-Doğu (Türkistan/Uygur) grubu içerisinde yer alır. Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilen bu diyalektler daha sonra kendi yazı dillerini oluşturur. Dilde kullanılan kelimelerin bütünü söz varlığıdır. Bir dilin söz varlığı, o toplum hakkında önemli bilgiler verir. Bir toplum, başka bir toplumla çeşitli etkileşimler kurarak oradan kendi söz varlığına kelime alabilir. 1924 yılında Türkistan'da millî sınırlar çizilir. Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Başkurt vb. sözde ayrı ayrı milletler meydana getirilir. Türk kültürü üzerine bir Rus kültürü inşa edilmeye çalışılır. Bu bütünleşik ve iç içe hâl sonucunda Rusça kelimelerin Türk diyalektlerine nüfuz ettiği görülür. Bu diyalektler arasında bulunan Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesine de Rusça kelimeler etki eder yani söz varlığında Rusça etkisi görülür. Çalışmamızda, işgalci güçlerin etkisiyle Çince'den ve özellikle Rusçadan Yeni Uygur Türkçesinin ve Özbek Türkçesinin söz varlığına giren kelimeler incelenmiştir. Bu kelimeler tespit edilirken Kaynakça'da verilen; *Uygur Tiliniñ İzahlıq Lüğiti*, *Özbekçe- Türkçe Sözlük* ve *Uzbek-English Dictionary* sözlüklerden faydalanılmıştır. Alan başlıkları, gündelik hayatta en sık kullanılan kelimeler seçilerek belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil, Uygur, Özbek, söz varlığı, sözlük

ABSTRACT

New Uyghur Turkish and Uzbek Turkish are included in the South-Eastern (Turkistan/Uyghur) group among Turkish dialects. These dialects, which are considered as the continuation of Chagatai Turkish, later form their own written languages. The whole of the words used in the language is vocabulary. The vocabulary of a language gives important information about that society. A society can adopt words into its own vocabulary by establishing various interactions with another society. In 1924, national borders were drawn in Turkestan. Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Tatar, Bashkir etc. So-called separate nations are created. An attempt is made to build a Russian culture on Turkish culture. As a result of this integrated and intertwined state, it is seen that Russian words have penetrated into Turkish dialects. Russian words also influence New Uyghur Turkish and Uzbek Turkish, which are among these dialects, that is, Russian influence is seen in the vocabulary. In our study, the words that entered the vocabulary of New Uyghur Turkish and Uzbek Turkish from Chinese and especially Russian under the influence of the occupying forces were examined. While determining these words, the following dictionaries were used in the References; *Uygur Tiliniñ İzahlıq Lüğiti*, *Özbekçe-Türkçe Sözlük* and *Uzbek-English Dictionary*. Field titles were determined by selecting the most frequently used words in daily life.

Keywords: Language, Uyghur, Uzbek, vocabulary, dictionary

Giriş

Türk diyalektleri arasında Güney-Doğu (Türkistan/Uygur) grubu içerisinde yer alan Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesi, söz varlıkları açısından önemli bir yer teşkil eder. Bu iki diyalekt, Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilir. Çağatay Türkçesi, 15. yüzyılın başından itibaren 20. yüzyılın başına kadar kullanılan edebî dildir. Eckmann, Çağatay dilinin Orta Asya İslam-Türk yazı dilinin gelişmesindeki üçüncü safhayı teşkil ettiğini belirtir (2017, 109). Bu dil, Timur ve ailesinin idaresi altında gelişir ve bir

devlet adamı ve âlim olan Ali Şir Nevayî'nin eserlerinde klasik şeklini alır. Caferoğlu'na göre, Türkistan'ın muhtelif merkezlerinde inkişaf eden ve Orta-Asya Türkçesinin en parlak devrini teşkil eden Çağatay Türkçesidir (1964, s. 77).

1. Türkistan'da Yaşanan Siyasi Gelişmelerin Dile Etkisi

Çarlık Rusya'da 1847'de Kazak topraklarında başlayan istila hareketi, 1865-1876 yılları arasında Özbek ve Kırgız topraklarını, 1884'te Türkmenlerin yaşadığı bölgeyi ele geçirmesiyle tamamlanmış ve Türkistan Türkleri bütünüyle Rus esaretine düşmüştür (Tolkun, 2017, s. 33). Türkistan coğrafyasının Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra bölgede konuşulan diyalektlerin söz varlıklarında da farklılıklar görülür. Bunun nedeni işgal eden devletin, işgal edilen bölgede yaşayan halkın, diline ve kültürüne baskı uygulamasıdır. Bu durum, işgalcinin dilini baskın dil hâline getirebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısı, 20. yüzyılın başları, Özbek Türklerinin tarihinde önemli siyasal gelişmelerin görüldüğü bir dönem olur.

Doğu Türkistan topraklarında da bazı siyasi gelişmeler yaşanır. 20. yüzyılın ilk yarısında Qing Hanedanlığının devrilmesiyle birlikte (1912) cumhuriyet rejimi kurulur. 1930 yılına gelindiğinde, yerli idarecilerin, halk üzerindeki baskıları artmış ve halkı bezdirmiştir. (Emet, 2015, s. 38). Halk, bu baskılar karşısında çeşitli mücadelelere girişir ve bu dönemde bazı önemli isyanlar baş gösterir. Kumul, Turfan ve Hoten'de çıkan ayaklanmalar bu duruma örnektir. Bütün bu ayaklanmalar sonuç verir ve 1933 yılında Ürümqi şehri haricinde bütün Doğu Türkistan Çinlilerden temizlenir (Emet, 2015, s. 38).

Toplumların hayatında meydana gelen bu tip gelişmeler dil sahasında da kendini gösterir. Sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik değişimlerle ilgili ortaya çıkan yeni düşünce ve duyguların ifadesi için yeni sözcükler, ibareler ve terimlere ihtiyaç duyulur (Tekin, 2008, s. 609). Bu ihtiyaç, dildeki morfolojik elementler vasıtasıyla yeni sözcükler türetmeyle ya da başka dillerden kelime alıntılama yoluyla giderilebilir.

Uygur dilinin gelişimine baktığımızda tarihî, siyasi, iktisadi ve toplumsal nedenlerden dolayı ilmî terimlerin (bilimsel terimler) yeterli derecede gelişemediği görülür (Tahir, 2014, s. 104). 20. yüzyılın başlarından itibaren Sovyet ittifakının etkisi ile Uygur dilinde ilmî terimler yavaş yavaş kendine yer bulur. Yeni Uygur Türkçesindeki terimlerin kaynağını; Uygurca terimler, Arapçadan giren terimler, Farsçadan giren terimler, Çince'den giren terimler, Rusçadan giren terimler ve Rus dili aracılığıyla başka dillerden giren terimler şeklinde ifade edebiliriz.

19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyıl başlarına kadar olan süreçte Özbek Türkçesi söz varlığında da birtakım farklılaşmalar söz konusu olmaya başlamıştır. Bu döneme kadar olan süreçte Özbek Türkçesinde alıntı sözcükler kategorisini genel olarak Arapça ve Farsça kökenli sözcükler oluşturmaktaydı. Fakat XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusça ve Rusça aracılığı ile dile giren batı kökenli sözcükler de söz varlığında yer almaya başlamıştır (Tekin, 2008, s. 610).

1985 yılında Şincañ Xelq Neşriyatı tarafından yayımlanan "Çağdaş Uygur Edebî Dilinin İmla Sözlüğü"nde başka dillerden giren kelime sayısı 5030'dur. Bu sayının 3255'ini Arapça ve Farsçadan giren kelimeler oluşturmaktadır. Rus dili aracılığıyla diğer Avrupa dillerinden giren kelime sayısı 1499'dur. Çince'den giren kelime sayısı ise 270'dir (Polat, 1994, s. 163-134).

Özbek ve Rus halkı arasındaki diplomatik ilişkilerden dolayı XVI-XVII ve XIX. yüzyılın başlarında Özbek Türkçesinde Rusça kelimeler görülmeye başlanmıştır. Çarlık Rusyası ile Orta Asya Türk Hanlıkları arasındaki ticari ve diplomatik ilişkilere ait çeşitli yazışmalar, elçi mektupları ve tarihî belgeler incelendiğinde *Orus "Rus", pud "16 kilograma denk gelen bir ağırlık birimi", ducna "düzine", yaşık "herhangi bir şey koymak veya bir eşyayı saklamak için kullanılan dört köşeli bir sandık" semaver, konfut "şekerleme", lampa "lamba" gibi sözcüklerin Özbek Türkçesinde kullanıldığını görmekteyiz (Aliyev & Sadikov, 1994, s. 34).*

Uygurlar ve Rusların kaynaşması, 19. yüzyılın 10'lu ve 20'li yıllarında Sovyet Rusyasına mensup bir grup Rus vatandaşın Şincañ'ın kuzey bölgelerine gelerek Uygurlar ile beraber yaşamaya başlamasıyla başlamıştır (Kolesnikov, 2010, s. 8-12). 30'lu ve 40'lu yıllarda Şiñ Şisey, Şincañ ile Sovyet İttifakı arasındaki ticari ilişkilerden başka medeni ilişkileri de geliştirmek istemiş ve bu hususta adımlar atmıştır. Bu yıllarda Uygur âlimlerinden Sovyetlere okumaya gidenler de olmuştur (Polat, 1994, s. 190-191). Yaşanan tüm bu gelişmeler Rus dilinden Uygur Türkçesine kelime alışverişinin başlamasında önemli rol oynamıştır.

2. Rusça Aracılığıyla Söz Varlığına Giren Kelimeler

19. yüzyılın başlarından itibaren Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesinin söz varlığında alıntı kelimelerin daha yoğun bir şekilde görülmeye başlandığı bir gerçektir. Bu dönemde iki çağdaş Türk diyalekti için de Rus dili aracılığıyla giren kelimelerin çokluğu göze çarpmaktadır. Özellikle Rusça aracılığıyla yerleşen siyasi, terimlerin bu diyalektlerde önemli bir yeri vardır. Siyasi terimlerin yanında fen ve teknik alanında kullanılan terimler de ağırlık teşkil eder.

- Fen ve Teknik alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
fizika	fizik	fizik
ximiye	ximiya	kimya
méditsina	meditsina	tıp
logika	logika	mantık
astronomiye	astronomiya	astronomi
géologiyeye	geologiya	jeoloji
génétika	genetika	genetik
géofizika	geofizika	jeofizik
ginékologiyeye	ginekologiya	jinekoloji

- Sağlık alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
akuşérka	akuşyorka	ebe
sanatoriye	sanatoriy	sanatoryum
mikrop	mikrob	mikrop
mikroskop	mikroskop	mikroskop
opératsiye	operatsiya	operasyon
vrač	vrač	doktor
laboratoriye	laboratoriya	laboratuvar

- Sanat alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
akkord	akkord	akort
akkordiyon	akkordeon	akordiyon
pauza	pauza	iki ses arasındaki es
orkéstir	orkestr	orkestra
dékoratsiye	dekoratsiya	sahne dekoru
artist	artist	artist
artistka	artistka	kadın artist
drama	drama	piyes
dramatorg	dramaturg	oyun yazarı
kino	kino	sinema
filim	fil'm	film

- Edebiyat alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
pérsonaj	personaj	karakter, tip
épizot	epizot	olay, epizot
dialog	dialog	diyalog
ritorik	ritorik	retorik
poéma	poema	şiiir
roman	roman	roman
lirik	lirik	lirik
lirika	lirika	lirik şiiir
ipik	epik	epik
didaktik	didaktik	didaktik
proza	proza	nesir

- Dilcilik alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
kontékist	kontekst	bağlam
intonatsiye	intonatsiya	tonlama
sintaksis	sintaksis	söz dizimi
morfologiyeye	morfologiya	şekil bilgisi
grammatika	grammatika	dil bilgisi
simantika	semantika	anlam bilimi
stilistika	stilistika	üslup bilimi
étmologiyeye	etimologiya	köken bilimi
fonétika	fonetika	ses bilgisi

- Spor alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
gimnastika	gimnastika	jimnastik
putbol	futbol	futbol
valibol	voleybol	voleybol
vaskitbol	basketbol	basketbol
çémpiyon	çempion	şampiyon
atlétika	atletika	atletizm

- Ölçüm alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
métr	metr	metre
santimétr	santimetr	santimetre
kilogram	kilogramm	kilogram
tonna	tonna	ton
géktar	gektar	hektar
massa	massa	kütle
kvadrat	kvadrat	kare

- Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı unvanlar:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
akadémik	akademik	öğretim görevlisi
proféssor	professor	profesör
dotsént	dotsent	doçent
léksikolog	leksikolog	sözlük bilimci
géolog	geolog	yer bilimci
admiral	admiral	amiral
advokat	advokat	avukat

- Gündelik hayatta kullanılan, Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
motsiklit	mototsiklet	motosiklet
yanvar	yanvar	ocak
févral	fevral'	şubat
mart	mart	mart
aprél	aprel'	nisan
rayon	rayon	bölge
partkom	partkom	parti komitesi
bélet	belat	bilet

- Siyaset alanında Rusça aracılığıyla söz varlığına giren bazı terimler:

<u>Yeni Uygur Türkçesi</u>	<u>Özbek Türkçesi</u>	<u>Türkiye Türkçesi</u>
kommunizm	kommunizm	komünizm
sotsiyalizm	sotsializm	sosyalizm
matériyalizm	materializm	materyalizm
dogmatizm	dogmatizm	dogmatizm

atéizm	ateizm	ateizm
faşist	faşist	faşist

Özbek Türkçesi söz varlığındaki Rusça ve Rusça aracılığı ile dile giren batı kökenli sözcüklerin taşıdıkları bir takım fonetik ve morfolojik özellikler söz konusudur. Fonetik açıdan bakıldığında en dikkat çekici özellikler şunlardır: Sözcüğün vurgusunun bulunduğu hecedeki “o” ünlüsü, Özbekçe ve Farsça sözcüklerdeki “ô” (yarı yuvarlak, geniş, kalın, a-o arası ünlü) ünlüsüne göre daha kapalı telaffuz edilir. “ı” ve “u” ünlüleri edebî dile göre oldukça uzun telaffuz edilirler. Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana gelmemesine rağmen alıntı sözcüklerde “ia”, “io”, “eo”, “ea”, “ae”, “oo” şeklinde bir arada kullanılabilirler: *sotsializm* “sosyalizm”, *biografiya* “biyografi”, *geometriya* “geometri”, *teatr* “tiyatro” vb.

Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan Rusça ve Rusça aracılığı ile başka Avrupa dillerinden giren kelimelerin yazılışında görülen birtakım değişimler söz konusudur. Türkçe kelimelerde iki ünlünün yan yana gelmemesi kuralı, Yeni Uygur Türkçesine giren alıntı kelimelerde de uygulanmıştır: materyalizm, sotsializm, çempion vb. Arap dilinden giren ve *f* sesi bulunan kelimelerin Yeni Uygur Türkçesinde *p* ile kullanılması bazı Rusça aracılığı ile giren kelimelerde de mevcuttur. (pontika, pirazilogiye vb.) Kelimeleri bu şekilde telaffuz etmek Uygurcanın telaffuz kurallarına uygundur (Polat, 1994, s. 195).

Dilin toplumların varlığını sürdürmelerinde önemli bir yeri vardır. Dil, zamanın şartları ve çağın gereği olarak kendini yenilemesi ve canlılığının korunmasıyla ihtiyaçlara cevap veren bir özelliğe de sahiptir. Günümüzde bile etkilerini ve izlerini sürdürmekte olan Sovyet dil politikası, Rusçanın yaygınlaştırılmasını amaç edinmiş, böylece dilin değiştirici, dönüştürücü ve bir amaca hizmet edici rolü kullanılarak bir Sovyet ulusu yaratılmak istenmiştir. Sovyet Rusyası yöneticilerinin özellikle de Stalin’in bu hareketi sonucunda yirmi yıl içinde 21 dil alfabeği iki defa, 13 dil ise üç defa değiştirir. Yedi dil ise yazılı hâlini yitirir. 1940 yılında artık her Türk lehçesi için birbirinden farklı Kiril alfabesinin uygulama alanına konulması tamamlanır ve Latin alfabesi ile yazılan kitaplar toplanarak imha edilir. Türk lehçelerine girmiş olan İslami kelimeler ile Türkiye Türkçesinden geçen terimler atılarak yerlerine Rusça terimler getirilir. Bu dönemde Türk lehçelerinin birbirinden kelime alması da yasaklanmıştır.

Kuçkartay, 1930-1940 yılları arasında Latin alfabesinin Özbekistan’da yaygınlaştığını, 33 harfli bu alfabenin 1934 tarihli kurultayda 30 harfli olarak güncellendiğini ve kabul edilen bu yeni alfabenin 1940 yılına kadar kullanıldığını belirtir (1999, s. 122-123).

1940 yılı ile birlikte Özbekistan’da Kiril alfabesi kullanımına geçilmiştir. Bu durum sadece Özbekistan’da değil diğer Türk cumhuriyetlerinde de görülmüştür. Bu politika ile Türk cumhuriyetleri arasında hızlanan iletişim kesilmek istenmiştir. Yaşanan bu dönemde dile Rusça ve Rusça aracılığıyla giren yabancı kelimelerin sayısı giderek artmıştır. Hatta Özbekçe üzerinde Rusçanın tahrif edici baskısının kaldırılması adına Özbek dil bilimciler çalışmalar başlatmıştır.

Özbek akademisyen Amirov, bir makalesinde Özbek Türkçesinde karşılığı bulunan kelimelerin yerine Rusça kelimelerin kullanılmasını eleştirmiş ve Rusça kelimelerin kullanılmasına hiç gerek olmadığını dile getirmiştir (Öztürk, 2020, s. 121). Sovyetlerde ekonomik büyümenin 1960’lı yıllarından itibaren yavaşlaması, 1980’lerde dünyadaki rekabet ortamına ayak uydurulamaması ve merkezî otoritenin aldığı yanlış kararlar, Sovyetleri oluşturan halkları iyice huzursuz etmiştir. Bu dönemden sonra Özbekistan’ın bağımsız olması dilde de Rusça kelimelerin giderek azalmasında etkili olmuştur.

Doğu Türkistan coğrafyasında ise durum daha farklıdır. 1911’de Çin’de Mançu İmparatorluğu devrilmiş ve yerine Çin Cumhuriyeti kurulmuştur. Çin’deki kargaşadan istifade eden bazı umumî valiler 1911-1933 yılları arasında Doğu Türkistan’ı sözde Çin’e bağlı, fiilen kendi başlarına idare etmeye başladılar. Onların zulümlerine, haksız ve kanunsuz icraatlarına dayanamayan Uygur Türkleri, Doğu Türkistan’daki diğer Türk boylarının da iştiraki ile ayaklanmışlardır.

Hoca Niyaz Hacı liderliğinde, Nisan 1931’de Kumul ayaklanması, Mahmut Muhiti liderliğinde 1933’te Turfan ayaklanması, Mehmet Emin Buğra liderliğinde 1933’te Hoten ayaklanması patlak vermiştir. Bu şekilde 12 Kasım 1933’te Kâşgar’da “Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti” ilan edildi ve Hoca Niyaz Hacı cumhurbaşkanı olarak, Sabit Damollah Abdülbaki başbakan olarak kurulan cumhuriyette görev aldı (Emet, 2015, s. 38-39).

İkinci Dünya Savaşı sırasında Kızıl Ordu’nun Doğu Türkistan’ı terk etmesiyle birlikte, Çin ordusu ülkeye girer. Emet, bu ordunun Milliyetçi Çin tarafından Doğu Türkistan’a sokulan ilk ordu olduğunu belirtir (2015, s. 40). Bu durum halkın Çin işgaline karşı direniş göstermesine neden olur. Bu direnişler Rusya tarafından da destek görür.

1944 yılında “Şarkî Türkistan Cumhuriyeti” ilan edilir. Ali Han Töre kurulan hükümetin cumhurbaşkanı olur. 1949 yılında Çin’in bölgeye ordu göndermesiyle birlikte hükümet sonlandırılır. Bu tarihten sonra on binlerce aydın ya öldürülür ya da hapse atılır ve Doğu Türkistan,

Komünist Çin'e ilhak eder.

01 Ekim 1955'te Doğu Türkistan'a Şincañ Uygur Özerk Bölgesi adı verilmiştir. 1955 yılından itibaren Doğu Türkistan'da Çinlileştirme faaliyetleri başlamış, Çin Komünist Partisi'nin baskıları daha da artmıştır.

1958'de Doğu Türkistan'daki yüksek eğitim kurumlarında eğitim dilinin Çince olması, Arap harflerinin yerine Çin fonetik sistemine uygun Latin alfabesine geçilmesi şart koşulmuş ve aynı zamanda Türk eğitimcilerin işlerine de son vermeye başlanmıştır. (Gömeç, 2001, s. 82). Doğu Türkistan ve İç Moğolistan'daki Moğollar ve Şibeler eski alfabelerini kullanmaya devam ettirilirken Uygur, Kazak ve Kırgızların ise Latin alfabesine geçişi sağlanmıştır (Kaşgarlı, 2021, s. 22). Pin-yin temelli Latin alfabesinde çift harflerin bulunması Yeni Uygur Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinin fonetiğine aykırıdır. Bu adımla Çin, Uygurlar üzerindeki siyasi baskısını daha da güçlendirmek istemiştir.

Latin alfabesi, Uygurların Dünya ile iletişimlerini kolaylaştıracak ve Türkiye'de basılan kitapların ve yayımlanan eserlerin takip edilmesinde de büyük fayda sağlayacaktır. Ancak Uygur aydınları, Uygur Türkçesinin yapısına aykırı olan, Uygur Türkçesinde bulunmayan sesleri karşılayan çift harfler olduğu için bu alfabeyi kullanmayı reddetmiştir (Kaşgarlı, 2021, s. 25). Aydınlar, Uygur Türklerinin kültürel gelişmesini korumak adına bu kararı almıştır.

Uygur Türkçesine 1958 yılından önce, Arap ve Fars dillerinden terim alma daha da fazladır. 1958 yılı ile birlikte bu dillerden giren kelimelerin çoğu Rusça karşılığıyla değiştirilmiştir. Bu dönemde Uygur diliyle yazılmış eserlerde Rusça kelimeler ağırlıklı olarak kullanılmış ve bu kelimelerin dile yerleşmesi amaçlanmıştır. Ortaöğretim ve ilköğretim derecesindeki bazı eğitim kitapları Sovyet ittifakından getirilen uzmanlar tarafından hazırlanmıştır (Türgün, 2016, s. 102-103). Bu durum da Rusça terimlerin dile yerleşmesinde etkili olmuştur.

1950'li yılların önceki yarımında Şiñcan'a gerekli teknik aletlerin büyük kısmı Sovyet ittifakından getirildiği için bu alandaki nesnelere ve anlamları dile iyice yerleşmiştir (Tahir, 2014, s. 107). 1958 yılında yapılan "Dil ve Yazı Sempozyumu" yabancı dillerden giren terimler için ikinci bir dönem başlatmıştır. Bu tarihten sonra Uygur Türkçesine, Çince kelime kabul etmenin yolu açılmıştır. Yerel milliyetçiliğe karşı duruşun sergilendiği bu yıllar Uygur Türkçesine çok sayıda Çince terimin girmesiyle sonuçlanmıştır. Çince kelime kabul etmek için da vatanperverlik alameti olarak görülmüştür.

1959 yılında Pekin'de yapılan "Azınlık Milletler Dil ve Yazı Sempozyumu" ve Aralık ayında Ürümçi'de yapılan "Azınlık Milletler Dil ve Yazı Kurultayında" azınlık milletlerin diline Çince kelime kabul etmenin yolu açılmıştır. Hatta bu toplantılardan sonra yabancı dillerden yerleşmiş olan terimlerin kullanım sıklığına bile bakılmadan Çincesinin kullanılmasına teşvik edilmiştir. Bu durum Mao'nun, "Büyük Kültür Devrimi" adını verdiği karanlık dönemde daha da artmıştır. Uygurca kelimeler "Şyucéñcuyiçiliq" yani sapkın kelimeler olarak görülmüş ve Çince karşılığı ile değiştirilmiştir (Tahir, 2014, s. 108). 1960'lı yıllara gelindiğinde yaygın olarak kullanılan "edebiyat ve matematik" kelimelerinin yerini dahi Çince karşılıkları getirilmiştir.

Bu dönemde Uygur Türkçesine tercüme edilen metinlerde Çincenin etkisi görülmektedir. Çincenin tümce yapısı ile Uygur Türkçesinin tümce yapısı çok farklıdır (Orhun, 2014, s. 543). 1980 sonrasında görülen bu durum Uygur Türkçesi için çok tehlikelidir. Eskiden Uygur diliyle üretilen eserler daha yoğunken bu yıllardan sonra Çince yapıları çevirilerin yoğunluğu görülmektedir. Çin, Uygur Türkçesinin kendi öz kaynaklarıyla eserler vermesine engel olmakta ve Çince eserlerin tercüme edilmesini propaganda aracı olarak kullanmaktadır. Uygur Türkçesi gibi köklü yazı dili geleneği olan, Doğu Türkçesinin en önemli lehçesi giderek ister yazı dilinde veya medya-konuşma dilinde "Çincenin çevirisi" olma durumuna düşmekten kendini kurtaramamıştır (Karluk, 2016, s. 199).

Çince kanshu 看书 ifadesinin çeviri yoluyla girdiği anlaşılmaktadır. Çince kanshu 看书 ifadesi aslında "kitap görmek" anlamına gelse de Çinliler bunu kitap okumak anlamında kullanmaktadırlar. Uygur Türkçesinde "kitap okumak" ifadesi olmasına rağmen Çincenin etkisiyle zaman zaman bunun yerine "kitap körmek" ifadesinin kullanıldığı görülür (İnayet, 2018, s. 211).

Eñil izdiseñ kitab kör. (Akıl ararsan kitap oku.)

Cabras'ın 2013 yılında Ürümçi'de gerçekleştirdiği araştırma sonuçlarına göre Uygurların konuşma dilindeki Çince öğeler iki türdür: Birincisi cümlede söz dizimsel olarak Çince öğelerin bulunması veya cümlenin tamamıyla Çince söylenmesi, ikincisi ise cümlede sözlük birimi olarak Çince öge bulunmasıdır (Kaşgarlı, 2019, s. 182).

1980 yılının başından itibaren Çin'de özel teşebbüse yeniden izin verilmiştir. Dışarıya kapalı olan ekonomik sistem değişmiş ve dışarıya açılma politikası başlatılmıştır. Bu politika Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurların da nefes almasında etkili olmuştur. Uygur Türkçesinde yeni terimler meydana getirilmiştir. Örneğin, kiralğu (çamaşır makinesi), sinalğu (kamera) gibi terimler türetilmiştir. Doğu Türkistan'da yaşayan milletlerin dillerindeki terimleri standartlaştırmak için 1985 yılında bir komite kurulmuştur. Bu komitenin faaliyetlerinden biri terimleri standartlaştırma çalışmaları için bir merkez kurmak olmuştur. Bu merkez Uygur, Kazak, Kırgız ve Şibe dilleri için hizmet verir. Bu

merkez sayesinde birkaç yüz bin kelime standartlaştırılmış ve halkın kullanımına sunulmuştur. Merkez sayesinde çeşitli kitaplar ve sözlükler de basılmıştır. Çince-Uygurca Terimler Sözlüğü (1,2,3 Cilt), Çince-Kazakça Terimler Toplamı, Çince-Kırgızca Yeni Terimler Sözlüğü, Çince-Kırgızca Ders Kitapları Terimleri Sözlüğü gibi kitaplar yayımlanmıştır.

Sonuç

Toplumlar; sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik değişimlerle ortaya çıkan yeni düşünce ve duyguların ifadesi için yeni sözcükler ve terimlere ihtiyaç duyar. Uygur Türkçesinde yeni kavramları karşılamak için yabancı dillerden kelime alma 1930'lu yıllarda başlar. 1950'lerde Doğu Türkistan'da Kiril temelli imla sistemi oluşturulmuş, Rusça ve Rusça aracılığıyla yabancı dillerden giren terimlerin sayısının arttığı görülmüştür. 1960 yılında bu imla, Latin temelli imla sistemi ile değiştirilmiştir. Bu imla, Kültür Devrimi boyunca kullanılan resmî imla sistemi olmuştur. Bu dönem boyunca Rusçadan ve yabancı dillerden Uygur Türkçesine giren terimler yasaklanmıştır. Terimlerin Çincesinin kullanılması için bir zorunluluk da getirilmiştir. Halk ve aydın kesim, baskı altında Çince terimleri 1980'li yıllara kadar kullanmak zorunda kalmıştır. Dışa açılım politikası ile gelen serbestlik bu baskının az da olsa durmasına sebep olmuştur. Bu tarihten sonra Uygurca terimlerin türetilmesine mesaf harcanmıştır. Çeşitli dil ve yazı komiteleri bu iş için toplanmış ve çalışmıştır. Çağdaş Uygur dilinde türetilen terimlerin toplum tarafından benimsenmesi ve kullanımı dilin zenginleşmesi için önemlidir. 1980'li yıllarla başlayan, dile ve onun en değerli sözlüksel göstergesi olan terimlere kendi dilinde karşılık bulma işi çok ciddi emekler verilerek, belli aşamalardan geçerek, belli seviyelere getirilmiştir. Bu gelinen seviye milliyetçi ve millî dil ekseninde belli bir plan ve program dâhilinde sürdürülmüştür.

Sovyetler, Türkistan coğrafyasındaki Türk halklarının dillerine müdahale ederek onların dil birliğini bozmak istemiştir. 1940 yılından sonra Kiril alfabesi ile yazılan Özbek Türkçesinin söz varlığına, Sovyet Rusya'sının etkisiyle çok sayıda kelime eklendiği görülmektedir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarımında Özbek Türkçesinin söz varlığına Rusça ve Rusça aracılığıyla giren kelimeler, Özbek Türklerinin kültürünü ve düşünce dünyasını da etkilemiştir. Bağımsız bir Türk devleti çatısında yaşayan Özbek Türkleri, bu yüzyılda söz varlığına giren kelimeleri günümüzde kullanılmaya devam ediyor. Bu kelimeleri kullanmak yerine onların Türkçelerini şuurulu bir biçimde ve millî bir bilinçle kullanmak oldukça önemlidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

- Aliyev, A., & Sadiqov, Q. (1994). *Özbek adabiy tili tarixidan*. Özbekistan Neşriyatı. (In Uzbek)
- Bahavudun, M., Ğeyurani, Ğ., & Qadir, İ. (2002). *Çağatay tiliniñ izahliq luğiti*. Şıncañ Xelq Neşriyatı. (In Uyghur Turkish)
- Eckmann, J. (2017). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Emet, E. (2007). Doğu Türkistan'da çift dilli eğitim. Z. Dilek, M. Akbulut, Z. Korkmaz, B. Özer, R. Gürses, & B. Taşkın (Ed.), 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) (Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi) (Cilt 1, s. 537–548). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/EMET-Erkin-DOĞU-TÜRKİSTAN'DA-ÇİFT-DİLLİ-EĞİTİM.pdf>
- Emet, E. (2015). *Doğu Türkistan Uygur ağızları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2011). *Türk dili tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Gömeç, S. (2001). *Uygur Türkleri tarihi ve kültürü*. Akçağ Yayınları.
- İbrahim, G. (2012). Çağatay Uygur tilidiki péillarniñ yasiliş alahidilikliri toğrisida. *Şıncañ Ünivérsiteti İlimiy Jurnili*, 33(1), 55-62. (In Uyghur Turkish)
- İmam, H. A. (2011). *Uyğur tiliniñ izahliq luğiti*. Şıncañ Xelq Neşriyatı. (In Uyghur Turkish)
- İnayet, A. (2018). Uygur atasözleri ve deyimlerinde geçen Çince alıntılar üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN*, 66 (2), 195-214.
- Karluk, A. C. (2016). Karluk, AC (2016). ÇKP İktidarı sonrası Doğu Türkistan'da uygulanan dil politikaları. A. O. Akalan (Ed.), *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri (Sosyal Beşeri Bilimler)* (Cilt 5, s. 199-205). Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları.

- https://www.researchgate.net/publication/373556214_CKP_Iktidari_Sonrasi_Dogu_Turkistan'da_Uygulanan_Dil_Politikalari
- Kaşgarlı, R. (2021). Bir dil üç alfabe: 20. yüzyılın başından günümüze Uygur Türklerinin kullandığı alfabeler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (51), 11-34.
- Kaşgarlı, R. A. (2019). Dil ilişkisi bağlamında Teyipcan Eliyev'in şiirlerindeki Çince alıntılar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN*, (68), 181-204.
- Kolesnikov, A. (2010). *Rus seyyahların gözüyle Kaşgar: XIV. yüzyılın ikinci yarısı - XX. yüzyılın başı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuçkartay, İ. (1999). Latin esaslı yeni Özbek alfabesi (kabul edilmesi ve uygulanması). *Atatürk'ün Harf Devrimi ve Türk Dünyasına Yansımaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (s. 121–125). KTÜ Yayınları.
- Orhun, M. (2014). Uygur tümcesinin bilgisayarının çözümlenmesi. M. Akgül, U. Çağlayan, E. Derman, A. Özgüt, M. Topakçı, R. Uyar, O. Oral, Ş. Akbunar, T. Kasalak, E. Sezgin, F. Yücel, H. Akar, & U. Ercan (Ed.), *Akademik Bilişim 2013 – XV. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri* (1. baskı, s. 543). Bilgi Kitapevi ve Kırtasiye Ltd. Şti.
- Öztürk, Z. (2020). *Özbekistan'da dil politikası: standartlaşma ve modernizasyon* (Tez No. 625146). [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Özyetgin, A. M. (2006, 23-25 Ocak). *Tarihten bugüne Türk dili alanı* [Konferans Sunumu] *Chinese Academy of Social Science*, Turfan, Çin. https://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/ozyetgin_tarihten_bugune_turkdili.pdf
- Polat, A. (1993). *Atalğularni qéliplaşturuşta Çağatay Uyğur tili éléméntliridinmu ünümlük paydiliñş kérek*. Milletler Neşriyatı. (In Uyghur Turkish)
- Polat, A. (1994). *Uyğur tili léksikologiyisi*. Qeşqer Chinese Academy of Social Science Uyğur Neşriyatı. (In Uyghur Turkish)
- Tahir, K. (2014). Hazırqi zaman Uyğur tilida atalğularniñ şekillinişi ve tereqqiyati toğrisida qisqıçe mulahize. *Şıncañ İctimaiy Penler Tetqiqati*, (4), 103-110. (In Uyghur Turkish)
- Tekin, F. (2008). Özbek Türkçesi söz varlığına bir bakış. *Turkish Studies*, 3(7), 608-618.
- Teres, E. (2010). Çağataycanın sözvarlığı ve bu sözvarlığından birkaç sözcük üzerine. *Folklor-Edebiyat Dergisi*, 16(62), 69-83.
- Tolkun, S. (2017). Sovyet dönemi ve sonrası Özbek edebiyatında 'basmacılık' konusu. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 3(1), 32-62.